

تأملی بر تربیت معنوی و آثار آن برای فرد و اجتماع

محمد اسحاق حبیبی^۱

چکیده

تربیت معنوی از مهم‌ترین ابعاد تربیتی انسان است و نقش اساسی در هدایت انسان به سوی کمال و سعادت دارد. به هر میزانی که انسان از نظر روحی و معنوی تقویت گردد، به همان اندازه از نظر کمال، انسانیت و تقوا در جایگاه بالاتر قرار می‌گیرد. بنابراین به منظور تحقق رشد مطلوب و برقراری روابط صحیح انسانی نباید از نقش معنویت اسلامی در تربیت انسان غافل شد؛ معنویت اسلامی ویژگی‌ها و رفتارهای مبتنی بر باورهای دینی است که انسان را تعالی و کمال می‌بخشد و به اهداف الهی نزدیک می‌سازد. در این نوشتار، جایگاه تربیت معنوی در پیشرفت و تکامل انسان و به‌عنوان اصل تأثیرگذار در زندگی فردی و اجتماعی اشخاص و در نهایت نمونها و پیامدهای آن در جامعه مانند کاهش جرم و انحراف، عدالت‌گرایی در روابط فرد با دیگران، صلح‌رحم، رعایت حقوق دیگران، عفو و گذشت، همبستگی اجتماعی، نوع‌دوستی و کمک به دیگران مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. داده‌های تحقیق حاضر با روش کتابخانه‌ای مبتنی بر منابع معتبر اسلامی مانند قرآن کریم، روایات معصومین علیهم‌السلام و نظریات اندیشمندان اسلامی جمع‌آوری و با روش توصیفی تحلیلی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. حاصل بحث این است که انسان فقط با داشتن تربیت معنوی، می‌تواند به سعادت دنیا و آخرت برسد.

کلیدواژه‌ها: معنویت، تربیت، تربیت معنوی، آثار فردی تربیت معنوی، آثار اجتماعی تربیت معنوی

۱. ارشد حقوق خصوصی دانشگاه قم و گروه فقه معارف، مجتمع آموزش عالی فقه، جامعه المصطفی العالمیه، قندهار افغانستان.

مقدمه

معنویت نقش اساسی در هدایت انسان به سوی کمال و سعادت دارد؛ به همین دلیل در دین مقدس اسلام مورد توجه ویژه قرار گرفته است. معنویت اسلامی، حالت روحی است که در اثر رابطه شخص با خداوند، در روحيات فرد به صورت آگاهانه پيدا می‌شود و بر رفتار و کردار او اثر می‌گذارد. بنابراین هرچه معنویت انسان بالاتر باشد، ثمرات بیشتر خواهد داشت و فرد در برابر خواست‌های نفس‌آواره و رذایل اخلاقی مقاوم‌تر می‌گردد. با توجه به این‌که انسان به صورت طبیعی یا بر اثر نیاز، به صورت اجتماعی زندگی می‌کند، زمانی در برقراری روابط با دیگران رفتارهای منطقی و عاقلانه دارد که از معنویت اسلامی برخوردار و بهره‌مند باشد.

در آیات ذیل تصریح شده که معنویت اسلامی زندگی انسان را نظم می‌بخشد و از رفتن به راه‌های انحرافی جلوگیری می‌کند:

۱. وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ؛ (شورا: ۳۸) و کسانی که امر پروردگارشان را اجابت کردن و نماز برپا داشتند و کارشان در میانشان بر پایه مشورت است و از آنچه روزی‌شان کردیم انفاق می‌کنند.

۲. وَاَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا؛ (آل عمران: ۱۰۳) و همگی به رشته الهی چنگ بزنید و پراکنده نشوید.

۳. تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ؛ (مائده: ۲) و در راه نیکی و تقوا با یکدیگر همکاری کنید و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید.

با توجه به این‌که انسان از زندگی کردن در کنار یکدیگر و اجتماع ناگزیر است و نمی‌تواند برای همیشه زندگی فردی داشته باشد. سخن امام صادق^(ع) روی همین محور است که فرمود: «تردیدی نیست که شما به دیگر انسان‌ها نیازمندید و به‌راستی هر فرد تا زنده است نمی‌تواند از مردم بی‌نیاز باشد و ناچار مردم باید با همدیگر سازش داشته باشند». (کلینی، ۱۴۲۹، ۱: ۴۶۲) در اجتماع بودن اگر بر پایه‌های تربیت معنوی باشد، صلح، آرامش و شکوفایی استعدادها را به دنبال دارد.

در این تحقیق تربیت معنوی اسلامی و برخی از مهم‌ترین آثار آن در روابط انسان

با دیگران، با بهره‌گیری از منابع و مستندات دینی بررسی شده است.

۱. تعریف مفاهیم

۱-۱. تربیت

تربیت در لغت از ماده ربا به معنای زاد و نمو، افزایش یافت و نمو کرد، گرفته شده است. (طریحی، ۱۳۶۲: ۱۳۸) در اصطلاح تربیت عبارت است از روند دوام‌دار، به‌منظور هدایت و شکوفایی همه‌جانبه انسان و استعدادهای او، در جهت دستیابی به ارزش‌های والای انسانی و دینی. (سیف، ۱۳۸۳: ۲۸) براین اساس تربیت گفتار و کردار شایسته و فراهم آمدن زمینه مناسب برای شخص است که در اثر آن بتواند از تمام ظرفیت‌های موجود خود به شیوه منطقی و عاقلانه بهره بگیرد و تبدیل به یک انسان متعالی گردد. (امینی، ۱۳۹۶: ۲۷)

با توجه به این‌که تربیت معنوی اثر عمومی دارد و تمام ابعاد زندگی را متأثر می‌کند، لذا شامل تربیت اجتماعی، تربیت اقتصادی، تربیت فرهنگی و... می‌گردد. از آنجا که پرداختن به همه آن‌ها در ظرفیت و امکان این نوشتار نیست، صرفاً تربیت معنوی و آثار آن در زندگی انسان بررسی خواهد شد.

۱-۲. معنویت

معنویت مصدر جعلی معنوی و معنوی منسوب به معنا، باطنی، حقیقی، درونی، معنوی بودن و غیرمادی است. (معین، ۱۳۸۵، ۴: ۴۲۴۴؛ انوری، ۱۳۸۸، ۲: ۴۲۴۳) مفهوم معنویت چنان گسترش دارد که آدم فکر می‌کند یک مشترک لفظی است تا معلولی از یک واقعیت باشد (صفایی مقدم، ۱۳۹۰: ۱۳-۱۲)

معنویت یکی از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر تربیت اجتماعی انسان است. معنویت حالتی نفسانی است، به این معنا که جوهره اصلی معنویت به حیطة گرایش‌ها و کشش‌های باطنی انسان مربوط است، نه به حوزه بینش‌ها یا کنش‌های جوارحی و در شیوه تفکر، عمل و رفتار ظهور می‌یابد. همچنین در ارتباط بودن معنویت با خدا یا امر متعالی، کلیدی‌ترین عنصر در شکل‌گیری معنویت است و این نکته حساس

را نیز در خود مستتر دارد که امور معنوی باید جهت‌گیری خدایی و آسمانی داشته باشد. از این رو نباید به ظاهر تمرکز کرد و صرفاً مصادیق را نمادهای اصیل معنویت دید؛ زیرا اگر روح هرگونه مناسکی که مرتبط با خدا است مانند نماز، جهاد، شهادت و... گرفته شود، به امر ضد معنوی یا حداقل غیر معنوی تبدیل می‌گردد. بالعکس اگر امور ظاهری نیز جوهره آسمانی و غایات باطنی بیابند، از نمادها و مجاری معنویت خواهد شد. (منصور نژاد، ۱۳۹۰: ۸۵) به طور کلی، معنویتی که سرچشمه از وجود خداوند متعال نگرفته باشد، پوچ است و هیچ ثمره‌ای ندارد و با روح، روان و فطرت آدمی در تناقض و باعث انحراف فکری و عقیدتی می‌گردد. بنابراین معنویتی که منشأ خدایی دارد، با فطرت سازگار است و باعث تکامل انسان می‌گردد. (رودگر، ۱۳۸۸، ش ۱۴۰: ۳۲)

۳-۱. تربیت معنوی

تربیت معنوی در دیدگاه اسلامی عبارت است از نوعی تربیت که انسان را طوری پرورش می‌دهد که هدفش رسیدن به قرب و رضای خداوند و کسب سعادت اخروی است. (همتی، ۱۳۹۲: ۳۰۳) انسان وقتی در نیت و عمل، رضای خدای متعال را طالب باشد، به اوج کمال و تقوی می‌رسد. تنها در این صورت است که تحت تأثیر هیچ پلیدی و انحرافی قرار نمی‌گیرد. بنابراین اگر انسان آرزوی رسیدن به کمال را دارد باید مطابق با دستورات کتاب خدا و سنت پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت اطهارش (ع) عمل کند.

۲. مبنای معنویت اسلامی

معنویتی باعث رستگاری انسان و توجه او به سوی اهداف بلند انسانی و اسلامی می‌گردد که مبتنی بر رویکرد دینی باشد. آموزه‌های دینی، با جهت‌دهی رفتار دین‌داران، نقش اساسی در زیباسازی اعمال آن‌ها ایفا می‌کند؛ زیرا انسان دین‌دار در پی رضایت حضرت حق و هماهنگ‌سازی رفتار خود با دستورات الهی است. بنابراین رفتارهای منطبق بر دستورات الهی، باعث رسیدن انسان به سعادت و رستگاری

می‌شود. از باب مثال، یکی از ویژگی‌های انسان با تقوا، داشتن آرامش است، آرامش روانی باعث می‌گردد که انسان بر اساس مهربانی و عطف با دیگران رفتار کند و هموعان خود را یاری رساند، از رفتارهای مجرمانه و انحرافی اجتناب نماید و در رفتار خود از عقل، منطق و معیارهای دینی بهره بگیرد.

۳. جلوه‌های معنویت اسلامی

کسی که از نظر معنوی در مکتب اسلام تربیت یافته و رشد کرده است، هم برای خودش و هم برای دیگران مفید است؛ آدم‌های تربیت یافته اثر تربیتی در اطرافیان و اجتماع می‌گذارند. برخی از جلوه‌ها و آثار معنویت، عبارت‌اند از:

۳-۱. کاهش جرم و انحراف

دین و دین‌داری جامعه را از لجام‌گسیختگی و روی آوردن به سوی انحرافات اخلاقی محفوظ می‌دارد. هر اتفاقی که رخ می‌دهد خوب یا بد است، خوب و بد هر دو به اخلاق مربوط می‌شود؛ زیرا اخلاق می‌تواند خوب و می‌تواند بد باشد. لیکن اخلاق خوب اخلاقی است که از دین سرچشمه گرفته باشد. اخلاق منهای دین، مانند بادام بدون مغز فریبنده است و کسی که از آن اطلاع نداشته باشد فریب می‌خورد. آدم‌های متخلق به اخلاق الهی، نه تنها فریب انحرافات و وسوسه‌های غیردینی را نمی‌خورند، بلکه در برابر رفتارهای مجرمانه مقاوم و برای جامعه برکتند و فضایل اخلاقی را شکوفا می‌سازند. (آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۸۷: ۱۶۸) بنابراین فرد معنوی دنبال ارتکاب جرم و انحراف نمی‌رود و کاهش جرم و انحراف جلوه‌ای از معنویت اسلامی است که سبب تحقق رشد مطلوب اجتماعی و برقراری روابط صحیح انسانی بر اساس عقل و شرع می‌شود.

قرآن اساس اخلاق افراد با ایمان و دین‌داران را با اخلاق افراد بی‌ایمان این‌گونه مقایسه کرده که اخلاق بدون ایمان مانند درختی است که ریشه‌اش از زمین جدا است و هیچ قوامی ندارد؛ اما اساس اخلاق با ایمان استوار و محکم است و مانند درختی است که ریشه در زمین دارد، پاکیزه است و شاخه‌هایش به آسمان رسیده

است. چنین درختی به صورت دائمی ثمر می دهد. (ر.ک. ابراهیم: ۲۴-۲۸)

۲-۳. عدالت‌گرایی در روابط فرد با دیگران

عدالت‌گرایی یکی از شاخصه‌های معنویت اسلامی و معیار منحصر به فرد و ارزشمند رفتار افراد صالح است. انسان عدالت‌پیشه، افزون بر اینکه دارای حیثیت، کرامت، کمال و مُزین به فضیلت‌های اخلاقی است، باعث جذب و هدایت دیگران نیز است. (رجبی نیا، ۱۳۹۱: ۴۳۷) قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ؛ (نساء: ۳۵) ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همواره برپا دارنده عدالت باشید». این خطاب قرآن را کسی گوش داده و عمل می‌کند که در مکتب قرآن تربیت یافته باشد.

افراد تربیت یافته با محور قراردادن عدالت، حقوق و مسئولیت‌های خود را در همه عرصه‌ها به انجام می‌رساند و به ارزش‌ها، بایدها و نبایدهای اخلاقی در جامعه اهتمام می‌ورزند. این جلوه‌ای از نقش معنویت اسلامی در جامعه است که نشاط، پویایی و صمیمیت را بر کل فضای اجتماع حاکم می‌کند.

۳-۳. صله رحم

دین اسلام صله رحم را به عنوان یک ارزش معنوی، الهی و رفتار اجتماعی مورد توجه قرار داده و خداوند آن را به عنوان حق خویشان در نظر گرفته تا افراد به آن اهمیت دهند و به آن عمل کنند. بنابراین کسانی که به آن بی توجهی می‌کنند و با خویشاوندان خود قطع رابطه می‌کنند، در حقیقت از ادای حقوق خویشان و فرمان الهی سرپیچی می‌نمایند. ارتباط با اقربا از وظایف مهم دینی و برترین عبادات به شمار آمده و اگر محض رضای خداوند انجام بگیرد، اثرات تربیتی فراوانی در پی خواهد داشت. (غباری بناب، سلیمی، سلیمانی و نوری مقدم، ۱۳۸۶، ش ۱۰: ۱۱۰)

انسان به حیث یک فردی از جامعه نیاز به روابط عاطفی دارد که نباید از آن غافل شود و صله رحم این نیاز را تأمین می‌کند. بر اساس این ارتباط، انگیزه‌های مهم عاطفی می‌پرورد و به صورت گسترده و کلان در جامعه اثر می‌گذارد. وقتی روابط

اشخاص از بنمایه‌های خویشاوندی و اشتراکات خونی نشئت گرفته باشد، مردم را به سمت مقاصد مشترک توجه می‌دهد تا جایی که در نتیجه همراهی و همکاری آن‌ها، رسیدن به اهداف بزرگ تسهیل گشته و برای رسیدن به آن از هیچ تلاشی دریغ نخواهند نمود. بنابراین توجه به صله‌رحم از نظر فردی و اجتماعی از اهمیت بالایی برخوردار است و فواید فراوان عاطفی، اجتماعی و معنوی دارد که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. یکی از فواید صله‌رحم، ارتباط با دیگران، تحکیم روابط و نوع‌دوستی است. از نظر روان‌شناسی ارتباط با دیگران و صله‌رحم دو مفهوم هماهنگ است. ارتباط با خویشاوندان که رحم به شمار می‌روند، مانند ارتباط با دیگران از باب دوست داشتن و حمایت کردن و حمایت شدن است. از نظر دین مقدس اسلام هر شخصی که رحم کسی محسوب می‌گردد، بر گردنش حق دارد تا با وی ارتباط مناسب داشته باشد. ضمن این که صله‌رحم روابط صمیمی و عاطفی با دیگران ایجاد می‌کند و باعث می‌گردد تا از حمایت اجتماعی برخوردار باشیم. طبیعی است که انسان هر مقداری که از حمایت‌های عاطفی دیگران و جامعه برخوردار باشد، به همان میزان، تحمل‌پذیرتر خواهد بود و متأثر از فشارهای روحی و روانی نخواهد شد؛ زیرا صرف بودن نزد خویشان و دوستان موجب آرامش می‌گردد و از نظر عاطفی حال خوبی به انسان دست می‌دهد. نفس همین اتفاق سلامت روحی و روانی، عزت نفس و زمینه بروز رفتارهای مناسب و دور از انحراف را فراهم می‌سازد و باعث می‌شود تا افراد به رضایت درونی برسند. بنابراین صله‌رحم سبب رشد قلمرو ارتباطات انسانی می‌گردد.

۲. انسان‌ها از طریق صله‌رحم از حال یکدیگر باخبر می‌شوند و این سبب افزایش دوستی‌ها و تعاملات اقتصادی مثبت می‌گردد و به انسان می‌آموزد که چگونه زندگی و معیشت خود را از نظر مالی مدیریت کند و در بخش‌های مهم اقتصادی جامعه حضور پُررنگ و فعالانه داشته باشد. (غباری بناب، فقیهی و قاسمی پور، ۱۳۸۶، ش ۵: ۹۸) بنابراین صله‌رحم و ارتباط سالم با دیگران، بر توان سازگاری ما می‌افزاید و

سبب کاهش ناهنجاری‌ها در جامعه می‌شود.

۳-۴. رعایت حقوق دیگران

انسان در رفتار خود همواره باید از اصولی پیروی کند که از عوامل مختلفی متأثرند. مهم‌ترین آن‌ها، اصل رعایت حقوق دیگران در رفتار انسان و مبانی اعتقادی از اساسی‌ترین عوامل تأثیرگذار بر آن است. (امامی، ۱۳۸۸: ۱۳۵) رعایت حقوق دیگران به صورت مطلوب بدون تربیت معنوی، ممکن نیست و زمانی آثار مثبت خود را برجای می‌گذارد که با رویکرد معنویت اسلامی باشد. برخی از این آثار عبارت‌اند از:

۱-۳-۴. اَلْفَت قَلْب‌ها

الفت قلب‌ها، سبب نزدیک شدن دل‌های مؤمنان می‌گردد و صمیمیت آن‌ها را تحکیم می‌بخشد. به‌طور مثال کسانی که نیازمند هستند و فکر می‌کنند ثروتمندان و کسانی که از نظر مالی مرفه و در شرایط مناسب هستند و وضعیت اقتصادی خوبی دارند، مشکلات آنان را برطرف کرده و در رفع مشکل آنان کوتاهی نمی‌کنند. از طرف دیگر وقتی ثروتمندان احساس کنند که با کمک و استعانت به نیازمندان برکت در مال و زندگی‌شان پیدا می‌شود و سعادت دنیا و آخرت را برای آنان به ارمغان می‌آورد، نیازمندان را دوست می‌دارند و از هیچ کمکی به آنان دریغ نمی‌کنند. (امامی، ۱۳۸۸: ۱۳۵) روی این اساس انتظارات مثبت نیازمندان از اغنیا و اغنیا از نیازمندان باعث تألیف قلوب و صمیمیت این دو قشر گشته و همکاری و همدلی آنان را در انجام مسئولیت‌های مالی و اجتماعی به وجود می‌آید.

۲-۳-۴. افزایش امنیت در جامعه

از دیگر آثار رعایت حقوق دیگران این است که در ماندگان، به جرائم اجتماعی دست نزنند. مثلاً سرقت یکی از عواملی است که امنیت مردم را مختل می‌کند. توجه و احترام به حقوق انسان‌های دیگر، باعث می‌شود که کسی به دنبال آن نرود و مردم احساس امنیت و آرامش کنند. در روایتی از حضرت علی^(ع)، پرداخت زکات یکی از

موارد رعایت حقوق دیگران و افزایش امنیت اموال به شمار آمده است: «به وسیله دادن زکات، اموال خود را محافظت کنید». (عاملی، ۱۴۱۲، ۶: ۴)

۳-۴-۳. پایداری نظام اجتماعی

در حقیقت جامعه استحکام دارد و می‌تواند به حیات خود ادامه دهد که حقوق شهروندان محترم باشد و کسی تعرض و بی‌احترامی به حقوق آن‌ها نکند. وقتی شهروندان به این باور رسیدند که شادی‌شان با شادی دیگران و غم‌شان با غم دیگران گره خورده، به مسئولیت‌های خود در قبال یکدیگر توجه کرده و به خود حق نمی‌دهند که به دیگری ضرر برسانند. این حقوق شامل حقوق مالی و غیرمالی می‌گردد. بنابراین همان‌گونه که باید به مال یکدیگر احترام گذاشت، به آبرو، شخصیت و حیثیت یکدیگر هم احترام می‌گذارند. رعایت این حقوق، نظام اجتماعی را پایدار و استحکام می‌بخشد. امیر مؤمنان علی^(ع) می‌فرماید:

فَإِذَا أَذَّتِ الرَّعِيَّةُ إِلَى الْوَالِي حَقَّهُ وَ أَدَّى إِلَيْهَا الْوَالِي كَذَلِكَ عَزَّ الْحَقُّ بَيْنَهُمْ فَقَامَتْ مَنَاهِجُ الدِّينِ وَ اعْتَدَلَتْ مَعَالِمُ الْعَدْلِ وَ جَرَتْ عَلَى أَذْلَالِهَا السُّنَنُ فَصَلَحَ بِذَلِكَ الزَّمَانُ وَ طَابَ بِهِ الْعَيْشُ وَ طُمِعَ فِي بَقَاءِ الدَّوْلَةِ وَ بَيَّسَتْ مَطَامِعُ الْأَعْدَاءِ؛ زمانی که مردم حق رهبر و رهبر حق مردم را ادا کرد، حق در بینشان عزتمند شده و راه‌های دین آشکار و عدالت در جامعه برقرار و سنت‌های پیامبر پدیدار می‌شود. صلح برقرار و زندگی مطابق میل و امید به بقای دولت پیدا و انتظارات دشمنان تبدیل به یأس می‌شود». (کلینی، ۱۴۰۷، ۳: ۴۹۷)

۳-۴-۴. از بین رفتن نیاز مالی نیازمندان

یکی از وظایف و ضروریات جامعه اسلامی عنایت داشتن به مشکلات اقتصادی مردم است. دین مقدس اسلام این موضوع را مورد توجه جدی قرار داده است. روی همین اساس پرداخت خمس، زکات، خیرات و نذورات و... مورد تأکید دین مقدس اسلام است. (امامی، ۱۳۸۸: ۱۴۲۱) در اهمیت این حقوق همین بس که هرگاه در قرآن کریم سخن از ارزش نماز و رابطه فرد با خدا مطرح گردیده، از زکات هم نام برده شده است؛ یعنی این دو از اهمیت مهمی برخوردار است و توجه به حقوق نیازمندان، مانند نماز ارزشمند است:

...وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَ كَانُوا لَنَا عَابِدِينَ؛ (انبیاء: ۷۳)

... و وحی کردیم به آن‌ها ارتکاب کارهای پسندیده، اقامه نماز و آنان پرستش‌کنندگان ما بودند.

اگر ثروتمندان در قبال وظایفی که دین اسلام بر عهده آنان گذاشته احساس مسئولیت کنند، به حقوق مالی نیازمندان و حوایج اقتصادی آنان توجه کنند و خمس و زکات خود را به موقع پردازند، فقیری در جامعه نخواهد بود. در حدیثی از امام صادق^(ع) آمده که حضرت فرمود: «وَلَوْ أَنَّ النَّاسَ آدَوُا حُقُوقَهُمْ لَكَانُوا عَائِشِينَ بِخَيْرٍ؛ اگر مردم حقوقی را که بر گردنشان است، به خوبی و به موقع پرداخت کنند، زندگی خوبی خواهند داشت». کلینی، ۱۴۰۷، ۷: ۴۹۷

۳-۵. عفو و گذشت

عفو و پذیرش عذر در سعادت فردی و اجتماعی نقش محوری دارد. (رحیمی و سلیمانی، ۱۳۹۵، ش ۲۶: ۸۳) وقتی ارزش آن بیشتر می‌گردد که انسان با وجود داشتن قدرت انتقام و فراهم بودن گرفتن انتقام، گذشت کند. عفو و گذشت زندگی انسان را صمیمیت می‌دهد و یکی از صفات خداوند متعال نیز است. (ر.ک. اعراف: ۱۹۹)

عفو و گذشت در رأس ارزش‌های معنوی و اخلاقی است؛ چنانکه حضرت امام علی^(ع) می‌فرماید: «العفو تاجُ المَکَارِمِ؛ عفو و گذشت، تاج فضایل اخلاقی است». (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ۱: ۱۴۰)

از آنجا که انسان‌ها به زندگی گروهی نیاز دارند و نیازهای انسان در این دنیا چنان زیاد است که امکان برآورده شدن همه آن‌ها به صورت فردی ممکن و فراهم نیست؛ زیرا فرد به تنهای قدرت دستیابی به همه احتیاجات زندگی را ندارد. لذا ناگزیر است که به زندگی اجتماعی روی آورد. ضرورت زندگی اجتماعی ایجاب می‌کند که اشخاص همکار یکدیگر و در مواردی همدیگر را به خدمت بگیرند یا اساساً زندگی را بر اساس کمک به یکدیگر بر پا کنند. هرگاه عفو و گذشت بزرگوارانه و چشم‌پوشی‌های کریمانه انجام بگیرد، برکات فراوانی را در جامعه به ارمغان می‌آورد که یکی از آن‌ها پایداری زندگی اجتماعی است. پایداری زندگی اجتماعی، ایجاد

شرایط مطلوب زندگی است که در آن هماهنگی و برابری منصفانه باشد و باعث آرامش و خلاقیت مردم گردد. به علاوه عفو و گذشت سبب بهره‌مندی از برادری و تبدیل کینه و دشمنی به صلح و همدلی می‌گردد.

پیامبر گرامی اسلام (ص) فرمودند: «تَعَاَفُوا تَسْقُطِ الصَّغَائِنُ بَيْنَكُمْ؛ از یکدیگر درگذرید تا کینه‌ها از میانتان رخت برنهد». (حسینی شیرازی، ۱۴۲۶: ۱۱) در جای دیگر آن حضرت گذشت را سبب دوام حکومت دانسته و فرمودند: «عَفْوُ الْمَلِكِ أَبْقَى لِلْمُلْكِ؛ عفو و بخشش حاکم حاکمیت را تثبیت‌تر و با دوام‌تر می‌کند». (صدوق قمی، ۱۱۴۳، ۴: ۳۸۱)

ایمان نقش کلیدی در عفو و گذشت دارد و سبب می‌شود انسان دارای بینش و نگرشی درست نسبت به خود، خدا و دیگران باشد و زندگی و رفتار خود را بر اساس آن تنظیم نماید. در قرآن کریم می‌خوانیم:

وَلَا تَسْتَوِی الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ» (فصلت: ۳۴) نیکی و بدی یکسان نیست (بدی را) با بهترین شیوه دفع کن؛ (با این برخورد نیک و متین) ناگاه کسی که میان تو و او دشمنی است (چنان شود که گویی دوست نزدیک و صمیمی است. الَّذِينَ يَنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ؛ (آل عمران: ۱۳۴) همان‌ها که در راحت و رنج انفاق می‌کنند و خشم خود را فرومی‌برند و از مردم می‌گذرند و خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد.

آری کسی که سعه صدر داشته باشد، عفو و بخشش را سرلوحه کار خویش قرار می‌دهد و شکی نیست که فرونشاندن عصبانیت در جای که توان و قدرت انتقام وجود دارد و گذشت نمودن از عمل یا رفتار کسی که باعث عصبانیت شده است، نشانی از سعه صدر است.

۳-۶. شرح صدر

شرح صدر به معنای افزایش ظرفیت وجودی شخص که امری روحی و معنوی است، نقش مهمی در کمال معنوی و هدایت انسان‌ها دارد. این ویژگی بخششی است از طرف خداوند متعال که انسان را در عبادت و تلاش برای رسیدن به کمال و خوب

شدن مصمم‌تر می‌کند و نتیجه آن در رفتار و کردارش نمود پیدا می‌کند. شرح صدر برای همه انسان‌ها خصوصاً پیامبران الهی که بار سنگین نبوت بر دوش آنان قرار داده شده بود، شرط لازم و ضروری محسوب می‌گردید. کسی که دارای شرح صدر است، سختی‌ها و مشکلات را در رسیدن به مقصد تحمّل می‌کند (قاسمی نژاد، ۱۳۹۱، ش ۸: ۱۰۸) و با هم‌نوعان خود با روحیه تعاون و کمک‌رسانی تعامل و معیشت می‌کند. برخی از آثار شرح صدر عبارت‌اند از:

۳-۶-۱. حسن خلق و گشادگی چهره

حسن خلق به معنای سجایای نیک اخلاقی است که با بصیرت احساس می‌شود. پیامبر گرامی اسلام^(ص) در حسن خلق شهرت داشت و از این صفت برای پیشبرد اهداف الهی خود زیاد بهره می‌جست. خداوند در قرآن کریم خلق نیکو را به‌عنوان یکی از صفات آن حضرت به‌شمار آورده است: *إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ*؛ (قلم: ۴) تو ای پیامبر سجایای اخلاقی عظیمی داری». پیامبر اکرم^(ص) متبسم‌ترین، خوش‌خلق‌ترین و خوش‌برخوردترین افراد بود (حسینی فیروزآبادی، ۱۴۲۲: ۱۶۰) حضرت دیگران را نیز به برخورد نیکو توصیه می‌کرد. تردیدی نیست که در برخی از موارد یک تبسم مختصر می‌تواند گره‌های بزرگی را باز کند، خصومت‌های دیرینه را التیام بخشد و دشمنی‌ها را به صلح، همگرایی و برادری تبدیل کند.

۳-۶-۲. صبر و استقامت

صبر به معنای حبس نفس و خویشتن‌داری در برابر رخدادها است. (دلشاد تهرانی، بی‌تا: ۱۷۳) یکی از موضوعاتی که در قرآن کریم صریحاً از آن نام برده شده «ابتلا» است. *«إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ وَ...»* (انسان: ۲) «همانا ما انسان را از نطفه آمیخته آفریدیم که او را بیازماییم». ابتلا به معنای آزمودن است و هرکسی که در برابر آزمایش‌ها و سختی‌ها صبورتر و تحمّل‌پذیرتر است، لایق‌تر و ارزشمندتر است و به مدارج عالی‌تر می‌رسد؛ زیرا بر اساس این قانون «ابتلا»، بندگان مَحک زده می‌شوند و انسان‌های مُخْلِص از غیر مخلص و مؤمن از غیر مؤمن جدا می‌گردند.

۳-۶-۳. سکینه در برابر هیجانان و نگرانی‌ها

سکینه صفتی است اخلاقی که در رفتار انسان اطمینان قلبی، آرامش و در گفتار انسان وقار ایجاد می‌کند. هیچ موضوعی با آرامش قلبی قابل مقایسه نیست و آرامش قلبی بالاترین آرامش‌هاست؛ زیرا انسان را از استرس و اضطراب دور می‌سازد، یقین و ایمان او را قدرت می‌بخشد و خداوند بنده‌ای را که دوست داشته باشد مشمول آن می‌کند (شرباصی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۰۴). بنابراین کسانی که مضطرب و نگران هستند توفیق پیشرفت در زمینه‌های علمی و تخصصی از آن‌ها سلب گردیده و نمی‌توانند به مدارج بالای دانش و ... برسند.

۳-۷. همبستگی اجتماعی

دین و معنویت اسلامی، عمیق‌ترین، حقیقی‌ترین و ماندگارترین امری است که می‌تواند جوامع انسانی را به همبستگی اجتماعی درونی برساند. قرآن می‌فرماید: **وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا؛** (آل عمران: ۱۰۳) و نعمت خدا را بر خود یاد کنید که دشمن یکدیگر بودید پس او میان دل‌های شما آلفت داد و به موهبت او باهم برادر شدید.

وقتی انسان بر اساس معنویت اسلامی تربیت یافت، تمام دغدغه‌اش رضایت حق و رسیدن به قرب الهی است و فقط به ذات تبارک و تعالی فکر می‌کند. بنابراین اگر تمام افرادی که در یک سرزمین زندگی می‌کنند از تربیت معنوی اسلامی برخوردار باشند، اتفاق و وحدت نزدیک با نظم موجود در اجتماع دارند و نظم اجتماعی طبیعی زمانی تحقق پیدا می‌کند که بر اساس نظم اجتماعی درونی و معنوی تحقق یافته باشد و این نوع وحدت بهترین و والاترین است. سازگاری اگر درونی و معنوی باشد استحکام و روحیه همکاری عمومی به دنبال دارد. بنابراین افرادی که با این ویژگی در کنار هم قرار می‌گیرند، کارها را از روی احساس مسئولیت به پیش برده و به صورت داوطلبانه و علاقه‌مندی همکاری و انجام وظیفه می‌کنند. (حیدری، ۱۳۹۰، ش ۱۳:

(۹۹)

دین علاوه بر مفاد و زوای معنوی که دارد، سنگ بنای سامان اجتماعی نیز

است. انسان در سایه دین و دین‌داری قدرت پیدا می‌کند که توقُّعات و خواست‌های خودخواهانه را سرکوب کند و به آن‌ها اجازه سرکشی و میدان‌داری ندهد. دین مقدس اسلام در پیروان راستین خود چنان اثر می‌گذارد که هیچ‌گاه در برابر انسان‌های دیگر از روی خودپرستی و برتری‌طلبی عمل نکنند و معیار انسانیت و اسلامیت را در برخورد با دیگران در نظر بگیرند. باید اذعان کنیم که هیچ قدرت دنیوی بدون پشتیبانی یک قدرت معنوی دوام نمی‌آورد.) (آلفرد کوزر، ۱۳۹۴: ۳۴)

۳-۸. نوع دوستی و کمک به دیگران

بزرگان و ستارگان دین، کمک به طبقات پایین جامعه و ایثارگری را از ضروریات دانسته و در عمل به آن توجه می‌کردند و به دیگران نیز توصیه می‌نمودند. نمونه روشن این موضوع، اقدام خیرخواهانه و ایثارگرانه اهل بیت پیامبر (ص) است که به روایت قرآن کریم، افطاری سه روز خودشان را به نیازمندان دادند:

و يُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لِأَتُرِيدُوا مِنكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا؛ (انسان: ۷-۸) و طعام را با آنکه دوستش دارند به مستمند و یتیم و اسیر می‌دهند. ما فقط برای رضای خدا شما را اطعام می‌کنیم و هیچ پاداش و سپاس از شما نمی‌خواهیم.

آنان با وجودی که روزه بودند و به غذا ضرورت داشتند، نیاز خود را نادیده گرفته و دیگران را بر خود مقدم نمودند و خود با آب افطار کردند. سوره انسان درباره این ایثارگری نازل شد و آن را ستود. در ادامه این آیات، آمده است که آنان با آن که خودشان غذا را دوست داشتند و نیازمند آن بودند، آن را به مسکین، یتیم و اسیر دادند. (آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۸۷: ۱۷۲)

بردن آذوقه به در خانه مستمندان در شب، در مورد پیشوایان معصوم مانند امیر مؤمنان، امام زین العابدین و امام صادق (ع)، بسیار متداول بوده است. همچنین سخاوت و بخشندگی امام حسن (ع) بسیار معروف است. سخاوت و ایثارگری، نه تنها جزو ویژگی‌های بزرگان دین که شامل مؤمنان نیز می‌گردد. قرآن کریم در وصف انصار مدینه می‌گوید:

وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأَلَّا نِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛ (حشر: ۹) آنان کسانی را که به سویشان مهاجرت کرده‌اند، دوست دارند و در دل خود نیازی به آنچه از اموال به مهاجران داده شده است احساس نمی‌کنند و با وجود احتیاج داشتن خود، آنان را بر خویش مقدم می‌دارند و رستگاران کسانی هستند که جلو بخل و حرص درونی خود را می‌گیرند.

همچنین نوع دوستی و کمک به دیگران محور رفتارهای انسانی افراد متدین و مؤسسات دینی است که تاکنون کمک‌های فراوانی به افراد ضعیف کرده‌اند. صندوق‌های صدقات از قدیم در مراکز عبادی، از قبیل مساجد و تکایا وجود داشته و بسیاری از نیازمندان محل، به همین کمک‌های اهدایی اداره می‌شدند. همچنین اطعام نیازمندان در ایام خاصی از سال، مانند ماه‌های محرم و رمضان به صورت گسترده انجام می‌گیرد. امید می‌رود که فرهنگ کمک و همکاری به هموعان مستدام بماند و روز به روز بیشتر و با کوه‌تر گردد.

نتیجه‌گیری

تربیت معنوی اسلامی از ضروریاتی است که هیچ‌کس نمی‌تواند آن را نادیده بگیرد و یکی از اصلی‌ترین و اساسی‌ترین وسیله ترقی انسان به شمار آمده است. در سایه این تربیت، سعادت دنیا و آخرت انسان تأمین می‌گردد. بنابراین انسان برای ایجاد ارتباط درست، حفظ روابط اجتماعی، بهره‌برداری بهتر از امکانات، رعایت هنجارها و ارزش‌های اجتماعی و دوری از ناهنجاری‌ها نیاز به تربیت معنوی اسلامی دارد؛ زیرا معنویت اسلامی با فضایل اخلاقی، در جامعه جلوه و نمود پیدا می‌کند. برخی از مهم‌ترین آثار و نشانه‌های معنویت در عبارت است از:

کاهش جرم و انحراف: دین، بخشی از نظام کنترل انسان به شمار می‌رود. انسان با دین‌داری و معنویت دینی می‌تواند از افتادن به دام شیطان و هوای نفسانی محفوظ بماند. به این دلیل که تنها زمانی می‌توان از جرم و فساد دوری کند که پشتوانه دینی و دین‌داری وجود داشته باشد. اثر دین اخلاق دینی است که اگر در جامعه فراگیر شود،

کاهش جرم و انحراف را در پی خواهد داشت.

عدالت‌گرایی: افراد با محور قرار دادن عدالت در رفتار می‌توانند حقوق، وظایف و مسئولیت‌های خود را نسبت به انسان‌های دیگر مدنظر قرار دهند و به ارزش‌ها و معیار اسلامی اهتمام ورزند.

صله رحم: رفتاری است که علاوه بر بُعد عاطفی، بُعد معنوی و الهی دارد. به همین دلیل است که انسان وقتی در میان جمع قرار می‌گیرد بالخصوص نزدیکان خود، احساس می‌کند که نیازهای عاطفی‌اش برآورده شده است و این روحیه باعث بهتر شدن انسان از نظر خلق و خوی، روان، رفتار و... می‌گردد.

رعایت حقوق دیگران: رعایت حقوق دیگران باعث نزدیک شدن دل‌ها، امنیت و پایداری نظام اجتماعی می‌شود، همچنین با رعایت حقوق دیگران، نیاز اقتصادی نیازمندان رفع می‌گردد. اسلام به این موضوع اهمیت فراوان داده است. ادای خمس، زکات، زکات فطره، صدقات، نذورات، اوقاف و... در جهت توجه به حقوق مستمندان و نیازمندان است.

همبستگی اجتماعی بر محور ارزش‌ها و معیارها: در اثر همبستگی مردم به لحاظ روحی و معنوی اسلامی و انسانی، نظم اجتماعی شکل می‌گیرد. هرگاه ریشه نظم بین انسان‌ها درونی باشد، نظم اجتماعی طبیعی شکل می‌گیرد که بهترین نوع همبستگی است.

نوع دوستی و کمک به دیگران: نوع دوستی و کمک به هم‌نوعان، محور رفتار افراد متدین و مؤسسات خیریه است. این افراد کمک‌های فراوانی از طریق صندوق‌های صدقات، مؤسسات قرض الحسنه، اطعام نیازمندان و... به افراد ضعیف می‌کنند که ریشه این روحیه در معنویت دینی و تربیت معنوی آن افراد سخاوتمند است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. امامی، احمد. (۱۳۸۸). آثار رعایت حقوق دیگران در اعتدال جامعه و الگوی مصرف. دوره ۲ م ۸. ش ۴. مشهد: دانشگاه علوم رضوی.
۲. امینی، ابراهیم. (۱۳۹۶). اسلام و تعلیم و تربیت. قم: انجمن اولیا و مربیان.
۳. انوری، حسن. (۱۳۸۸). فرهنگ فشرده سخن. تهران: انتشارات سخن.
۴. آذربایجانی، مسعود؛ موسوی اصل، سید مهدی. (۱۳۹۵). درآمدی بر روان‌شناسی دین. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. آلفرد کوزر، لوئیس. (۱۳۹۴). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی. (ترجمه: محسن ثلاثی). تهران: انتشارات علمی.
۶. ترک‌زاده، جعفر؛ راضی، الهام. (۱۳۹۶). تأملی بر معنویت محیط کاری از منظر رویکرد اسلامی و غربی: کاربرد در رفتار سازمانی. دو فصلنامه دین، معنویت و مدیریت. شماره ۱۱. بهار و تابستان، قم: پژوهش‌های حوزه و دانشگاه.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ ق). شرح غررالحکم و دررالکلم. (مصحح: سید مهدی رجائی). تهران: دانشگاه تهران.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۲ ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشرعیه. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۹. حسینی الفیروز آبادی، سید مرتضی. (۱۴۲۲). فضائل الخمسه من الصحاح الستة. نجف: منشورات دارالکتب الاسلامیه.
۱۰. حسینی شیرازی، سید محمد. (۱۴۲۶ ق). الفقه، السلم و السلام. بیروت: مؤسسه الفکر الاسلامی.
۱۱. حیدری، غلام‌حسین. (زمستان ۱۳۹۰). همبستگی اجتماعی در نگاه اسلام. نشریه پژوهش شماره ۱۳.

۱۲. دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۹۴). سیره نبوی. تهران: نشر دریا.
۱۳. رجبی نیا، داوود. (۱۳۹۱). اسلام و زیبایی‌های زندگی: رویکردی تحلیلی و تربیتی به سبک زندگی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی^(ع).
۱۴. رحیمی، مرتضی؛ سلیمانی، سمیه. (۱۳۹۵). نقش عذرخواهی و بخشش در پایداری زندگی اجتماعی. پژوهش‌های اخلاقی. شماره ۲.
۱۵. رودگر، محمد جواد. (۱۳۸۸). معنویت‌گرایی در قرآن؛ مبانی، مؤلفه‌ها و کارکردهای معنویت قرآنی. نشریه علوم اسلامی. ش ۱۴.
۱۶. سیف، علی اکبر. (۱۳۸۳). روان‌شناسی پرورشی نوین. (روان‌شناسی یادگیری و آموزش). تهران: نشر دوران.
۱۷. شرباصی، احمد. (۱۹۸۷ م). موسوعة اخلاق القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۸. صدوق قمی، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. تهران: نشر صدوق.
۱۹. صفایی مقدم، مسعود. (۱۳۹۰). مطالعه تحلیلی نظم معنویت‌گرایی و ارائه رویکردی برای آموزش عالی معنویت‌گرا: رویکردی اخلاق بنیان. نشریه راهبرد فرهنگ. شماره ۱۲ و ۱۳.
۲۰. طریحی، فخرالدین. ۱۳۶۳. مجمع البحرین. تهران: نشر مرتضوی.
۲۱. غباری بناب، باقر؛ فقیهی، علی نقی؛ قاسمی پور، یدالله. (۱۳۸۶). آثار صلہ رحم از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی و کاربردهای تربیتی آن. نشریه تربیت اسلامی، پاییز، ش ۵.
۲۲. غباری بناب، باقر؛ سلیمی، محمد؛ سلیمانی، لیلا؛ نوری مقدم، ثنا. (۱۳۸۶). هوش معنوی. تهران: اندیشه نوین دینی. پاییز، شماره ۱۰.
۲۳. قاسمی نژاد. ملیحه؛ فرزند وحی، جمال. (۱۳۹۱). شرح صدر از دیدگاه قرآن. پژوهش‌های قرآنی، دوره ۳. شماره ۸. بهار.
۲۴. کلینی. محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ ق). اصول کافی. قم: دارالکتاب الاسلامیه.
۲۵. معین. محمدی. (۱۳۸۵). فرهنگ فارسی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

۲۶. منصور نژاد، محمد. (۱۳۹۰). عقلانیت، معنویت، خاتمیت و مهدویت. قم: نشر جوان.

۲۷. همتی، فاطمه. (۱۳۹۲). تربیت معنوی و کارکردهای آن در تعلیم و تربیت. در چهارمین همایش انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران. تهران: جهاد دانشگاهی.

